

Ўзбекистон Республикаси

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Маданият ва спорт ишлари вазирлиги

Тошкент давлат миллий ракс ва хореография олий
мактаби

“Хореография санъати” кафедраси

Ўзбек раксини ўргатиш услуби ва назарияси

фанидан

Мустақил иш

Мавзу: “Елизавета Артёмовна Петросованинг ижодий фаолияти”

Бажарди: “Хореография педагогикаси”

булими III-босқич талабаси

Кенжебаев Ш.

Қабул қилди: Махмудова М.М.

Тошкент 2015.

Елизавета Артёмовна Петросованинг ижодий фаолияти 1928 йилда Андижон театрида бошланган. Ашула ва ракс санъатига хавас Лиза Петросованинг жуда ёшлик вақтидаёқ пайдо булган. Унинг опаси СССР халқ артисткаси Тамарахоним ёшлик пайтлари кеч тушиши билан фургон орқасидаги сайхонликда гулхан ёкиб «спектакл»лар курсатарди. Бу томошаларда Лиза катта опаларининг «режиссер»лигида турли ролларни ижро этар эди.

У кушиқ айтар, уйинга тушар, хатто аскиябоз ва найрангбозларга таклид ҳам килар эди. «Программани курсатиш учун гулхан ёруғи камлик килган пайтлари «труппанинг администратори»— уртанча сингил Гавхар (ЎзССР халқ артисткаси Гавхар Рахимова) «томоша - бинлардан» пул йигиб олиб керосин ва ёғ сотиб олар, машъал ясаб, дарахтларга осарди. Бу «спектакл»ларда Тамаранинг «труппа»си кизикчи, яллачи ва хатто ўзбек халқ цирки томошаларига таклид ҳам килар эди. Бир хил кунлар «туй»лар утказилар эди.

Тамара артистка бўлиб етишгандан сунг Лиза билан Гавхар Горчакова станцияси клуби қошида ташкил этилган «Кук куйлак» труппасига катнай бошлайдилар.

Андижон театрида Лиза Петросова ҳам драматик артистка, ҳам ашулачи, ҳам раккоса бўлиб ишлайди. 1933 йилда эса у оммавий уйинлар ва ашула-ракс инсценировкаларини мустиқил сахнага куя бошлайди. Халқ ракси санъатини яхши билганлиги, Юсуф кизик, Уста Олим, Тамарахоним кул остида ишлаганлиги, ёш артисткага тез орада уста постановкачи бўлиб етишишига имкон берди.

1937 йилдан бошлаб у Ўзбек Давлат филармониясида аввал дуторчилар ансамблининг балетмейстри, сунг, Ватан уруши йилларида хотин-кизлардан иборат фронт ансамблида, 1950 йилдан бери эса ашула ва ракс ансамблининг балетмейстри бўлиб ишлаб келмоқда.

Бу йилларда у «Козокча оммавий уйин»ни, «Кизлар» номли ўзбекча рамани, оммавий «Тановар», «Кора сочим», «Пилла», «Сийнахирож», «Памир ракси», «Фаргона байрам ракси» каби ажойиб композицияларни, Е. И. Барановский билан бирга «Хосил байрами» сюжетли сюитани сахнага куйди.

Лиза ёшлигида соатлаб машхур раккос ва яллачиларнинг уйинини кузатар экан, уни ракс ҳаракатларининг қандай маънони англатиши кутук кизиктирар эди. Шу раксни ўзи такрорлаб курганда эса ҳар бир ҳаракатда, хатто энг абстракт ҳаракатда ҳам бир маъно топар эди. Ракс ҳаракатларининг аниқлиги ва маънодорлигига интилиш Петросованинг постановкачилик фаолиятида янада ривожланди.

Ашула ва ракс ансамблида Л. Петросова сахнага куйган «Сийнахирож» оммавий ракси айниқса кизикарлидир. Бу раксга кичик бир халқ яллasi асос қилиб олинган. Раккос уйин ва кушиқда севиқли ёри ҳақидаги хижронини баён этади. Хотин-кизлар бу яллани дутор журлигида ижро этардилар.

Петросова сахнага куйган «Сийнахирож» ракси лирико-драматик поэмадир.

Петросова бу раксни Фаргона услубидаги кичик формали хотин-кизлар раксининг бир текис қадам ташлаш, кулнинг енгил-енгил ҳаракатлари, елкаларнинг сезилар-сезилмас

силкиниши, бир жойда туриб секин-аста айланиш, гавданинг бир томондан иккинчи томонга тебраниши каби типик ҳаракатлари асосида курган. Раккосаларнинг майин ҳаракатлари шамолда тебранаётган мажнунтол шохларини эслатади.

Нозик ипак куйлак енглариинг хилпираши, раккосаларнинг узун сочлари ҳақиқаттан ҳам мажнун тол новдасига ўхшаб кетади. Аммо ракс руҳи мунгли эмас, балки ўйчан-драматик; ракснинг охири эса тез ва шиддатли. Раккос пошналарини енгил-енгил такиллашиб сахна олдига тезлик билан келиб ва гўё: «қайгу ҳасрат, хижронлик вақти ўтди, энди бахт, севгили ёр билан учрашиш вақти келди» дегандек тебраниб-тебраниб тугатади.

Худди мана шунингдек, раккосдаги ҳар бир ҳаракатга сингдирилган фикрни ва «руҳни ўқий билиш», ракснинг халқ яратган асосини бўзмай, унга дағал чизиклар киритмай ўнинг аёл «образи» кура билиш, Елизавета Петросовага қорақалпоқ раксларини яратишда ҳам катта ёрдам берди.

Чорвачи ва баликчи қорақалпоқлар Орол денгизи водийларига XVI асрда қучиб келганлар. Бошқа қучманчи халқлар каби ўларда ҳам миллий ракс йўқ эди. Хатто ўч юз йилдан ортиқ давр ичида ўзбеклар билан бўлган яқин алоқа ҳам қорақалпоқларда ракслар яратилишига ёрдам бермади.

Петросова 1951 йили ўзбек ракс ашула ансамбли программаси учун қорақалпоқ халқ ўйинлари асосида «Тўй» номи пантомима композициясини яратди. Балетмейстр бу композицияни яратишда Қорақалпоғистонга бориб халқ ҳаёти, ўрф-одатини ўрганди; лекин қорақалпоқ раксларини яратишдаги ҳақиқий ижодий иш 1956 йилда бошланди. Бу сафар Елизавета Петросова Қорақалпоқ автоном республикасида деярли икки йил яшади. У бир неча ойлаб ўз оқ районларда бўлди, қиз артелларида ишлади, Амударё ва Орол денгизида балик овларида иштирок этди, Мўйнак ярим оролидаги совхозларнинг бирида балик тутиш учун турлар туқиди, қатер ва қайиқларда денгизга чиқди, бахшиларнинг қўшиқ ва хикояларини соатлаб тинглади, ёшларнинг кечаларида қатнашди. Бу кечаларда ёшлар қадимий қорақалпоқ халқ ўйинларини намойиш қилардилар. Петросова қорақалпоқ қиламлари, қиз ва матоларидаги ўзига хос қўллар ва қашталар қизигини синчиклаб ўрганди.

Петросова билан бирга қорақалпоқ халқ ўйинларини яратишда бирга ишлаган ҳар бир қизи унга фойдали маслаҳатлар берди. Шундай қилиб, қўпонлар, балиқчилар, артель ишчилари, қолхозчилар, ўқитувчилар, халқ бахшилари, ёзувчилар, қомпозиторлар, қорақалпоқ олимлари ва артистлари янги халқ ўйинлари яратишда ўз қиссаларини қўшдилар...

Балетмейстр яратган ҳаракатларнинг ҳар бир қизиги шу ернинг ўзида, қўчилик ракс ишқибозлари олдида қиновдан ўтқазилар, текшириллар, тузатилар эди.

Шундай қилиб, қелғуси раксларнинг ҳаракатлари шакллана бошлади. Қорақалпоқ аёлларининг бир оқ қайқалиб ва гўё тиззаларини эгиб юргандек қадам ташлашлари (эҳтимол бундай ҳаракатлар жуда секин юрадиган ҳуқиз аравада ўтирган қишининг

пастдан юкорига тебранишидан олингандир) коракалпок хотин- кизлар раксининг асосий ҳаракатларини яратишга ёрдам берди.

Бир оз тиззаларни эгиб шахдам-шахдам кадам ташлаб, оёқларни гоҳ олдинга, гоҳ орқага, гоҳ чалкаштириб ташлаш, гавдага бир текис тебраниш ҳаракатини беради. Бу асосий ҳаракат унинг вариантларини бир бурчакдан иккинчи бурчакка орқа билан юриш ва тўғри чизик бўйлаб ёнга юриш ҳаракатларини яратишга имкон берди.

Чавандоз чорвачилар бир оз тебраниб, аммо огир- огир ва дадил кадамлар ташлаб юридилар. Кадам ташлашдаги бу ҳолат гавдани бир оз тебратганча сакраб- сакраб юришдан иборат эркакларнинг ракс ҳаракатларини яратишга асос бўлди.

Баликчилар товонларини киргок кўмларида бир оз судраб босишлари раксга янгича кадам ташлашни олиб кирди. Раккос унги оёғини олдинга кутариб, товонини ерга қўяди, шу билан бир вақтда бутун огирлигини кутариб турган чап оёғини ердан ўзади ва унги оёғини ерга енгил судраб босганча бир оз орқага юриди, яна чап оёқни кутариб унги оёғи олдига қўяди ва хоказо.

Лекин балетмейстр қўл ҳаракатларини яратишда қўпгина кийинчиликларга учради. Гавданинг бир оз тебраниб юришига ва ўзига ҳос оёқ ҳаракатларига мос келадиган қўл ва бармоқлар ҳаракатини яратиш керак эди. Петросова коракалпоқларнинг меҳнат пайтидаги келадиган ҳаракатларини ва гапирган вақтдаги турли ҳолатларини қўзатар экан, ҳоразм раксларининг бир оз кескин, тез ва чаккон ҳаракатлари буларга жуда яқин деган ҳулосага келди. Коракалпок аёлларининг юришидаги энг характерли белгилардан бири — бош бармоқни ёзган ҳолда, қўлларини эркингина пастга ташлаб юришлари яратиладиган раксда қўлларнинг асосий ҳаракат формаси бўлиб қолди. Қўлларнинг бу ҳолати эса ҳоразм раксларини эслатади. Аммо, қўлларнинг пастдан юкорига кутарилиши ва бир оз паузадан сўнг уларни тезда пастга туширилиши ҳаракатлардаги ўзига ҳосликни қўрсатади ва у ракснинг асосий ҳаракатига бир оз тиззаларни эгиб юришга монанд келади.

Пастга ташланган бармоқлар бутунлай бошқа, ўзига ҳос асосий қўл ҳаракатлари ҳолатларини яратишга ёрдам беради. Агар ўзбек раксида юкорига кутарилган қўллар, майингина қўзилган панжалар, юкорига қаратилган қафтлар қандайдир бир ярим дойра ҳосил қилса, коракалпок раксида эса юкорига тўғри кутарилган қўллар дойра чизигини эмас, балки оккуш бўйнини эслатувчи шакл ясайди: юкорига кутарилган панжалар ҳар томонга, қафтлари пастга қаратилган бўлади. Шунда олдинга қўзилган бармоқлар эса қўш бошига ўхшаб қўринади. Агар қўллар пастга туширилган бўлса, панжалар, қафт пастга қаратилган ҳолда, ўткир бурча ҳосил қилиб юкорига кутарилган бўлади. Олга қўзилган бош бармоқ ва тирсакнинг мулозимини бўкилиши ўзига ҳос бир тасвир ҳосил қилади ва у осмондан Аму тўлкинларига отилган баликчи қўшни эслатади... Шунини айтиш керакки, коракалпок кашталарида, матоларга босилган қўлларга ҳам ана шундай текис чизиклар характерлидир.

Ҳурматли, азиз меҳмонга пиёлада чой ўзатишдаги ҳаракатлар: унги қўл тирсагини чап қўл билан астагина тутиш ва тирсакларнинг гавдага ёпишиб туриши хотин-кизлар раксидаги

бир канча кул ҳаракатларини яратишда асос бўлган. Раксда билаклар ва панжаларгина ҳаракатланади, елка ва тирсаклар эса раккоснинг гавдаси билан бирга ҳаракатланади.

Лиза Петросова қоракалпоқча ракслар яратиш ишини ҳар қандай халқнинг ракс санъати тарихида мавжуд бўлган аниқ бир босқичдан бошлади. Шу сабабли у биринчи навбатда меҳнатни, инсоннинг табиатдан олган таассуротларини акс эттирувчи ракслар яратишни ўзига вазифа қилиб қўйди ва ҳудди шу тариқада «Кигиз», «Баликчилар», «Чўпонлар» ва «Амударё» ракслари яратилди.

Тулкин сингари енгилгина тебраниб, чайкалиб, этакларига юнг солиб сахнага секин-аста кизлар чиқиб келади. Мулойим кул ҳаракатлари билан юнгни ерга тукиб, бир оёқда тиз чуқиб, тез ва чаккон ҳаракатлар билан уни титадилар ва тозалайдилар. Сунг уринларидан туриб, кулларини орқага қилиб, гавдалари билан чапга ва уннга шиддатли бурилиб, шўхлик билан сакрашиб момик юнгни тепкилайдилар. Яна тиз чуқиб ўтириб, аниқ майда-майда силкиниш билан кафтни пастга қаратган ҳолда панжаларини икки томонга чайкалтириб, юнгни текислайдилар. Шундан сунг бир тиззалаб ўтириб олиб турли ҳаракатлар билан юнгдан ип эшадилар.

Мана, юнгдан эшилган калава ҳам тайёр. Энди кизлар уринларидан туриб, кулларини орқаларига эгиб, гавдаларини мағрур тутган ҳолда майда кадам ташлаб, мўраққаб жимжимадор нақш қизиқлари бўйлаб юргандек айланиб, оқ кигизга кизил юнгдан гул соладилар. Мана кигиз ҳам битди. Энди унга тоза бўлок сувидан сеппиб, яна тиз чуқиб тирсаклари билан кигизни шиббалайдилар; панжаларнинг енгил-енгил ҳаракатлари билан кигизни йигадилар. Сунг уринларидан туриб халққа янги кигиз билан қуриниш олдидан ўзларига зебо берадилар. Кизлар сочларини силайдилар, қўйлақларини кокадилар, қўқракларидаги зийнатларини тузатиб, кигизни қутарганларича мамнўнлик билан чиқиб кетадилар.

Шундай қилиб, бу раксда кигиз яшаш процесси ўз аксини топди. Бутун ракс меҳнат процессини тула такрорловчи шартли ҳаракатлардан иборат бўлса-да, ракс жонли, шўх ва жуда чиройли чиқди. Чунки Петросовани биринчи навбатда сазфо гиламлари — кигизларни ясовчи чеварларнинг меҳнат ҳаракатларидаги поэзия, гузаллик, нафосат, қўқамлик кизиктирган эди.

«Баликчилар» ракси ўч қисмдан иборат.

Ракснинг биринчи қисмида баликчиларнинг тур туқишлари ва уларни қутариб келиб денгизга ташлашлари баён этилади. Ракснинг мана шу пайтида баликчиларнинг қўм ўстидан ўзларига хос судраб кадам ташлаб юришлари қўқам ва чиройли ўйин ҳаракатларида ўз аксини топди. Мана улар қайикка бир қатор бўлиб ўтириб олиб эшакка эша бошладилар... Мана бирдан улар уринларидан кескин турдилар ва... балик билан тулган тур ўстида парвоз қилувчи баликчи қўшлар сингари сахнада парвоз қила бошладилар. Мана қўшлар бўйинларини чузиб, қийқириклар билан овға ташланадилар. Кулларини олдинга ўзатиб, панжаларини бир-бирига қўндаланг қўйган раккослар «Ўлжа»ни тасвирлайди. Уларнинг куллари баликнинг тулғонишини, типирчилашини

англатади. Раккосалар оёцларини ярим букадилар ва оёц учида туриб, гавдаларини олдинга эгадилар, сунг бошларини оркага ташлаб, кулларини канот каби ёзиб, баликни түмшугидан илинтиришга харакат килгандек буладилар... Сунгбаликчи кушларни хайдаб түрни сувдан тортадилар ва овни, огир булгани үчүн, икки бүкилганларича күтариб кетадилар.

Бу ракс композициясида мехнатнинг раксдаги тасвирлари «Шагала» үйинида акс эттирилган табиат ходисалари хакидаги образли түшүнчалар билан кушилиб кетади.

«Чупонлар» ракси ракс-пантомима күриниши сифатида хал килинган ва бунда Петросова татарларнинг «Чупонлар» үйини харакатларидан фойдаланган. Лекин бу ракс мазмүни ва характеры билан коракалпок халкининг хозирги үрф-одатларига жуда якин түради. Чүнки кигиз босиш ва чупонларнинг мехнати коракалпокларда кадимлари булган эмас. Кигизни коракалпоклар козок ва киргизлардан сотиб олардилар, кора молларни бокиш үчүн эса махсус чупонлар бүлиши шарт эмас эди. Факат совет давридагина үларда кигиз артеллари очилди; колхозларда минглаб күйлар, кора моллар бокила бошланди. Шүндан сунг чорвачилар ва чупонлар зарүр бүлиб колди. Шүндай килиб, үч раксдан факат биттаси — «Баликчилар» ракси коракалпокларнинг кадимий мехнатига багишланган бүлиб, колган иккитаси советлар даврида барпо булган мехнатнинг янги сохалари асосида яратилган эди.

Лиза Петросова сахнага күйган түртинчи ракс эса юкорида айтилганлардан күра мүкамалрок сюжетга эга бүлиб, аник образлардан, пантомимик күринишлардан иборат эди.

Бу ракс композицияси традицион түй маросимини тасвирлайди.

Юкорида айтилган барча ракслар иллюстратив харакатлардан, хаётдан олиниб сахна үчүн мосланган имо- ишоралар, коракалпокларга хос кадам ташлаш ва кул харакатларини такрорловчи асосий ракс харакатлари комплексидан түзилган эди.

Кейинги раксни Петросова Амударёга багишлади.

Товланиб түрүвчи хаво ранг ипак күйлак кийган кизлар кудратли дарё түлкинларини тасвирлайдилар. Улар гох сокин окаётган сүвга таклид килгандек катор тизилиб бир томондан иккинчи томонга чайкалишар, гох катта түлкин келиб кичик түлкинларни үриб атрофга сачратган каби раккосалар хам чапак үриб атрофга таркаб кетишар, Аму эса түлкинланар... Түлкинлар яна хам авж олар, буронга үчраган енгилтак шагалани үз каърига тортмокчи булгандек жуш урар. Бечора шагала булса бир үзи табиат күчини енгмокчи булгандек талпинар, сүв түлкинлари билан бирга юкорига отилар. Аммо шү пайти донишманд Аму кичкина кушчанинг жасүрлигига мафтүн бүлиб түлкинларни тинчлатар, шамолни түхтатар. Мана кушчанинг канотлари ростланди, түлцинлар хам тинчиб, сүв яна мавжлана бошлади.

Бу раксда харакатларнинг аник-аник бүлиши үнинг мазмүнини беришда асос булсада, лекин у бошка раксларга караганда бир кадар умүмийрок, ноаникрокдир. Ундаги бу жихат

эса балетмейстрга ракснинг асосий ҳаракатларини ва ракс шакллари тузишда куйнинг вальс ритмидан фойдаланишга, чайкалиб турган тулкини тасвирлашга ёрдам килди. Шу билан бир каторда кул ҳаракатлари системасига сувнинг жимирлашини тасвирловчи Хоразм ракслари ҳаракатларини киритишга, ракс шакллари бир кадар эркинрок тузишига ва уни тузишда классик балетларнинг халк раксларига якин турувчи турлари композицияларидан фойдаланишга имкон берди.

Петросова ракслар устидаги сунгги ишларида меҳнат процессларини ёки урф-одатларни акс эттирувчи раксларда ҳам ҳаракатлар образлигига, гузалигига эришди, иллюстратив имо-ишораларни бир услубга солди, ҳаёт тугри акс эттирила бошланди. «Баликчилар», «Кигиз» раксларида раккосалар меҳнат процессини жозибали, жонли булишига карамай, айнан узини тасвирласалар, «Ильме-султон» раксида эса, тукувчилик ва кашта тикишни курсатувчи иллюстратив ҳаракатлар анча кам кулланилади. Бу раксда асосий ролни инсон гавдасининг гузаллиги, ҳаракати ва кудратини мадҳ этувчи ҳаракатлар уйнайди; гоҳ секин ва бир текис, гоҳ жушқин ва кескин, гоҳ шижоатли, мураккаб ҳаракатлар ракснинг асосини ташкил этади.

«Ой кувлаш» хоровади йигит ва кизларнинг ойдин кечадаги сайрлари ва илк севгининг тугилиши ҳақидаги ажойиб раксдир. Раксда йигитлар бир-бирларининг кулларини ушлаб аргумчок ясайдилар ва бу уятчанг кизларни «аргумчокка» таклиф этадилар. Кизларнинг ҳаракатлари тортинчокликни, уялишни, ёшларга хос жасурлик, шўхлик ва айёрликни ифодалайди. Кизларнинг ҳаракатлари борган сари енгиллашиб, чакконлашиб боради улар борган сари баландрок парвоз кила бошлайдилар... «Ой кувлаш» қахрамонларнинг руҳий ҳолатларини ифодаловчи раксдир.

Бу хоровадли композиция билан бир вақтда «Нозли» деган аёллар ракси сахнага куйилди. Бу раксда сюжет ҳам, тасвирий кул ҳаракатлар ҳам йўқ. У гир айланишлар, гавда ва кулларнинг ҳаракатларидан иборат. Бу гир айланишлар, ўчиб кетаётгандек кулоч ёзишлар ҳам коракалпоқларга хос гавда ҳаракатлари услубида хал килинган. Шу билан бирга бу психологик раксдир.

Петросова ўз тажрибасидан фойдаланиб, ҳаракатлар системасини секин-аста кенгайтиргани ҳолда музикали драма ва комедияларда ҳам ўйииларни сахнага қўя бошлайди. У ташкил этган коракалпоқ ашула ва ракс ансамбли 1957 йилда аввал Бутун иттифок, сунг Жаҳон ёшлари ва студентларининг VI фестивалида ўз санъатини намойиш килди ва юксак баҳо олди.

1959 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадасида ҳам ансамблнинг концертлари зур муваффақият билан ўтди.

Ўзбек оммавий раксларини яратишидаги ўзок ва самарали меҳнати ва Тамарахонимнинг козок, киргиз, туркман, мугул халқларининг кушиқларига ракслар яратишидаги тажрибасини урганиши ҳамда коракалпоқ халқи ҳаёти ва меҳнат процессларини синчиклаб урганиши раккосага коракалпоқча ракслар яратишдаги ижодий интилишига катта ёрдам берди.

«Баликчилар», «Кигиз» ва бошқа рақслар сахнага қўйилгандан сунг, улар тез орада қорақалпоқ миллий рақсларига айланди ва оммавий тус олди. Бу эса қорақалпоқ рақсларини яратишда Петросованинг тугри йулдан борганлигини курсатиб туради.

Бу рақсларни қолхозчилар ва ишчилар туйларда, сайилларда, традицион базм кечаларида ижро этмоқдалар.

Список использованной литературы:

1. Л. Авдеева "Ўзбекистон рақс санъати" 1960г.